

Doen & Laten

- Rotterdamse haven beschermt de natuur
- Brede steun beschermde gebieden Noordzee
- Groot draagvlak voor nieuw Nationaal Park

Natuurbeleid in de praktijk

Foto: Bart Siebelink

4^e jaargang nr  1 februari 2009



"Laat die natuur toch lekker zelf bepalen hoe de natuur er uitziet"

Wouter Klootwijk Foto: Ron Offermans

Wouter Klootwijk, journalist, kinderboekenschrijver en programmamaker bij onder andere De Keuringsdienst van Waarde en Klootwijk aan Zee, vindt dat hij midden in de natuur woont. Hij woont namelijk in een dorp in het Noord-Hollandse veenweidegebied. Maar zelfs als hij in een flat in de stad zou wonen, dan vond hij dat nog.

"Er is bijna niks wat ik geen natuur vind, zelfs mos op beton vind ik een feest om te zien", zegt Klootwijk.

"Wat ik ook heel mooi vind, zijn van die driesprongen bij het spoor, die verwaarloosde stukjes niemandsland. Als ik dat zie, zou ik liefst meteen uit de trein springen. Daar moet je vooral niets aan doen, dus dat kost niets! Sowieso vind ik dat er meer verwaarloosd moet worden in Nederland. In het dorp waar ik woon waren van die erven waar jaren niets aan gebeurde, prachtig! Dat vonden die mensen wel mooi zo, of ze hadden er gewoon geen tijd voor. Maar dan komen er mensen

uit de stad met veel geld en die maken er biljartlakens van, verschrikkelijk.

Ook nog zoiets, natuurontwikkeling. Dan gaan ze met graafmachines zandverstuivingen aanleggen. Laat die natuur toch lekker zelf bepalen hoe de natuur er uitziet. Een voorbeeld: onder aan de Grebbeberg in Rhenen heb je de Blauwe Kamer, daar ging ik als kind met mijn broer altijd heen. Dat was een heerlijk verwaarloosd gebied, heel avontuurlijk, lekker gevaarlijk. Daar hebben ze nu zo'n keurig natuurtje van gemaakt. We renden ook wel in het bos op de Grebbeberg

door loopgraven, een soort sloten in het zand, en die hebben ze nu netjes gerestaureerd met hout. Hou toch op!

Recreëren, daar doe ik niet aan. Fietsen om het fietsen, of lopen om het lopen, dat vind ik maar een beetje raar gedoe. Nou ja, ik ga wel eens met mijn bootje bij mijn huis een eindje varen, vogels kijken. En als het een beetje weer is, zit ik wel graag buiten met mijn laptop te schrijven of staar een beetje voor me uit. En ja, dan is het toch wel prettig dat ik uitkijk op groen."

In deze uitgave van *Doen&Laten*

- 3 **Doen&Laten wordt goed beoordeeld**
- 3 **Convenant natuurorganisaties en mosselsector**
- 4 **Rotterdamse haven beschermt de natuur**
- 6 **Werken met de leefgebiedenbenadering vergt open mind**
- 7 **Beroepen tegen Natura 2000-aanwijzing Voordelta afgewezen**

- 8 **Landgoederen: Natuurbescherming én economie**
- 10 **Brede steun beschermde gebieden op zee**
- 12 **Groot draagvlak nieuw Nationaal Park**
- 13 **Internet betreft burger bij landschap**
- 14 **Nationale Databank Flora en Fauna**
- 15 **Samenwerking Natura 2000-gebied Fochteloërveen**

Enquêteresultaat: Doen&Laten wordt goed beoordeeld

Om een goed beeld te krijgen van de waardering voor Doen&Laten en de e-mailnieuwsbrief Natuurbeleid in de praktijk is in de zomer van 2008 een enquête uitgevoerd onder lezers van beide uitgaven. De resultaten laten zien dat de lezers gemiddeld een 7,4 voor het magazine geven en een 7,2 voor de e-mailnieuwsbrief. Als verbeterpunten worden aangedragen dat er wat meer actualiteit en diepgang kan worden geboden.

Het magazine is voor veel lezers (65%) een belangrijk hulpmiddel om op de hoogte te worden gehouden over het natuurbeleid. Het bevat veel bruikbare informatie (64%) met name voor medewerkers van provincies en natuurorganisaties. Het magazine wordt goed gewaardeerd als het gaat om leesbaarheid, foto's en vormgeving.

De e-mailnieuwsbrief bevat voor de gemiddelde lezer relatief minder

bruikbare informatie. De verklaring is dat men soms uitgebreidere infor-

matie verwacht en dat berichten al in andere media zijn verschenen. Het is opvallend dat met name gemeenten en natuurorganisaties belang hech-

ten aan de informatie uit de e-mailnieuwsbrief. Sommige respondenten hebben problemen met het lezen van de e-mailnieuwsbrief op het scherm.

Ongeveer de helft van de respondenten geeft te kennen dat zij het magazine en de e-mailnieuwsbrief zouden missen als deze niet meer verschijnen.

Het redactieteam van het magazine Doen&Laten en de e-mailnieuwsbrief Natuurbeleid in de praktijk wil

Het magazine is voor veel lezers een belangrijk hulpmiddel

alle lezers die de moeite hebben genomen een enquêteformulier in te vullen hartelijk bedanken.



herstel moet plaatsvinden, en ook het tijdspad waarbinnen de mosselsector de ruimte krijgt om innovaties door te voeren die leiden tot minder bodemberoerende mosselzaadvisserij in de Waddenzee. Tot 2020 wordt de mosselzaadvisserij in de Waddenzee zodanig uitgevoerd dat het past binnen de kaders van Natura 2000 en het Plan van Uitvoering. Uitgangspunt is dat natuurherstel en aanpassing van de mosselvisserij gelijk opgaan.

Dit convenant en het Plan van Uitvoering maken een einde aan de discussie over wat nu op de korte en lange termijn kan in de Waddenzee. Natuurorganisaties erkennen dat de transitie van de mosselsector tijd vergt én noodzakelijk is voor de Zeeuwse mosselsector. De mosselsector neemt het initiatief om de traditionele mosselzaadvisserij in de Waddenzee om te bouwen naar nieuwe en duurzame methoden.

Wim Meijer, onder andere oud-Kamerlid en voormalig staatssecretaris, gaat op verzoek van minister Gerda Verburg van LNV het proces naar duurzame mosselzaadvisserij en natuurherstel in de Waddenzee begeleiden.

Convenant natuurorganisaties en mosselsector

Dit najaar heeft minister Verburg van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) met natuurorganisaties en de mosselsector een convenant gesloten over mosselzaadvisserij en natuurherstel in de Waddenzee. Het convenant roept op tot innovatie in de mosselsector en vraagt de natuurorganisaties de sector hiervoor voldoende tijd te gunnen.

Vóór 1 maart 2009 moet er een gezamenlijk Plan van Uitvoering klaarlig-

gen. Daarin komt onder andere het tijdspad te staan waarbinnen natuur-

Rotterdamse haven beschermt de natuur

(ook als die er nog niet is)

De haven van Rotterdam is misschien wel een van de meest dynamische plekken van Nederland, maar herbergt ook veel natuur. Beschermde soorten kunnen de bedrijvigheid soms in de weg staan. Zonder een op maat gemaakt natuurbeschermingsplan zou de haven jaarlijks miljoenen euro's mislopen.

Bij de invoering van de Flora- en faunawet waren de projectleiders in de Rotterdamse haven bang dat er in hun gebied beschermde soorten zouden voorkomen. Elke vertraging in uitgifte van een stuk grond kost het Havenbedrijf al snel veel geld. Alleen al de paar maanden vertraging die een ontheffingsaanvraag kan opleveren, is te veel volgens Jan Putters van de afdeling 'Beheer wegen, buitenruimte en uitgeefbare terreinen'. Het is natuurlijk de vraag of de haven dan zo soortenrijk is. "Ja", vertelt Putters. "De haven heeft nog steeds kleine en grotere braakliggende percelen die in de toekomst gebruikt gaan

worden. Zo hebben we natuurlijk de Tweede Maasvlakte en niet te vergeten ongeveer 200 hectare aan bermen en 400 hectare aan leidingstroken waarin 1500 kilometer pijpleiding ligt." "Zeker deze leidingstroken zijn zeer de moeite waard", stelt Niels de Zwarte van bureau Stadsnatuur Rotterdam (bSR). "Over het algemeen zijn het namelijk redelijk ongestoorde gebieden, maar af en toe gaan deze ongeveer vijftig meter brede stroken open om er bijvoorbeeld een nieuwe leiding bij te leggen. Er komt dan weer kaal zand terug waardoor er kansen ontstaan voor allerlei pioniersoorten, zoals de rugstreeppad."

Nomadennatuur

Prachtig allemaal, maar voor het Havenbedrijf was elke beschermde soort een potentiële bedreiging en dus vroeg het bedrijf aan bSR om een uitgebreide ecologische inventarisatie te maken van het hele havengebied. Voor het dagelijkse beheer heeft het Havenbedrijf dit jaar een eigen gedragscode gemaakt. Daarin is vastgelegd hoe het bedrijf in het algemeen omgaat met de Flora- en faunawet. Het bedrijf werkt inmiddels volgens deze gedragscode, die nu bij LNV ligt ter goedkeuring.

Haven Rotterdam Foto: Mark Grutters bSR

Een groter probleem voor de haven was dat uit de inventarisatie bleek dat er een aantal bijlage 3-soorten voorkomt, waarvoor bij ruimtelijke ontwikkelingen geen vrijstelling via een gedragscode geldt. Een voorbeeld is de zeldzame orchidee groenknolorchis. Ook de komst van de zandhagedis is te verwachten. De Zwarte: "Het is een soort nomadennatuur: als een soort ergens verjaagd wordt, komt hij ergens anders vaak wel weer te voorschijn op een op dat moment geschikte locatie. De natuur verschuift als het ware mee met de activiteiten van de haven zelf. Door deze inventarisatie elk jaar uit te voeren, weten we altijd redelijk nauwkeurig waar wat zit en komt het Havenbedrijf niet voor verrassingen te staan. Dat geeft in de praktijk natuurlijk heel veel voordelen. Zo kun je in een vroeg stadium al rekening houden met deze soorten en je plannen er eventueel op aanpassen. Dat is veel gemakkelijker dan op het laatste moment - of erger nog: tijdens de werkzaamheden - er achter komen dat er bepaalde beschermde soorten zitten."

Verhuizen naar de poelen

Maar ook als je weet waar de beschermde soorten zitten, dan nog moet een initiatiefnemer in principe voor elke bouwactiviteit een ontheffing aanvragen. En die procedure duurt voor het Havenbedrijf te lang, vindt Putters. "Daarom zijn we gaan werken naar een generieke ontheffing voor de Flora- en faunawet. Dat betekent in de praktijk dat we niet voor elk afzonderlijk project weer

een ontheffing hoeven aan te vragen, maar dat we dat in één keer hebben geregeld. Daarvoor in de plaats moeten we natuurlijk wel zorgen dat we goed omgaan met die soorten."

Voor de rugstreeppad heeft het Havenbedrijf in één van de leidingstroken 18 poelen gegraven. Als nu ergens een populatie rugstreeppaden het veld moet ruimen voor een bouwproject, worden de padden gevangen en in één van de poelen uitgezet. Voor de groenknolorchis is een vergelijkbare afspraak gemaakt: als op een groeilocatie een project is gepland, graaft het Havenbedrijf de groenknolorchis uit en verplaatst ze naar nabijgelegen groeiplaatsen. Putters: "Dit hebben we met het ministerie van LNV natuurlijk alleen maar zo kunnen afspreken, omdat we duidelijk hebben gemaakt dat we niets doen zonder een deskundig advies. In ons geval van bSR."

Tijdelijke natuur

Naast de gedragscode en de ontheffing heeft het Havenbedrijf op eigen initiatief plaats gereserveerd voor twee kleine, nog aan te leggen natuurterreinen. De Papegaaiëbek wordt opnieuw ingericht als LNG-terminal (Liquefied Natural Gas). Voor dit gebied staat een eilandje gepland van 500 meter lang en 60 meter breed. Daarmee kan het een prachtige stepping stone worden tussen de natuur van Oostvoorne en de duinen bij Hoek van Holland. "Maar als we dat terrein ooit nog een keer nodig hebben, waar het voorlopig helemaal niet naar

uitziet, dan willen we dat ook zonder meer kunnen gebruiken. Dus in ruil voor het nu aanleggen van natuur willen we het zo nodig ook weer kunnen weghalen. Datzelfde geldt voor een tweede natuurgebied bij het Krabbeterrein." Tijdelijke natuur dus, waarvan je van te voren nog niet weet voor hoe lang het natuur zal blijven.

Beheerplan ligt klaar

Tot slot, hoe zit het dan met de Tweede Maasvlakte? Een groot terrein waar natuurlijk ook zomaar natuur op kan ontstaan. Is het niet 'economisch gevaarlijk' als daar straks opeens bijvoorbeeld zandhagedissen verschijnen? Putters: "Nee, dat hebben we met de gedragscode en de generieke ontheffing nu allemaal afgekaart. Ze vragen wel vaker aan ons of wij niet snel iets moeten doen met die tijdelijke natuur op de Maasvlakte, want voor je het weet zit je met vertraging. Maar ik ben daar helemaal niet zo bang voor. Ten eerste richten we de Tweede Maasvlakte pas in zodra er behoefte aan is. Wanneer we een perceel hebben uitgegeven, gaan we grond opbrengen en daarna wordt het ook meteen bebouwd. Dus het zal nooit lang braak liggen. Daarnaast hebben we een beheerplan klaar liggen voor het geval bijvoorbeeld de zandhagedis daar opduikt. Dat plan kunnen we zo omschrijven tot een aanvraag voor een generieke ontheffing. Ik heb er alle vertrouwen in dat we daar dan ook weer met LNV uit kunnen komen."

"In ruil voor het nu aanleggen van natuur, willen we het zo nodig ook weer weg kunnen halen"

Groenknolorchis Foto: Mark Grutters bSR



Rugstreeppad Foto: Niels de Zwarte bSR



Theo Verstrael Foto: Rita van Biesbergen

Werken met de leefgebiedenbenadering vergt open mind

Voor het derde achtereenvolgende jaar proberen overheden en maatschappelijke organisaties te werken volgens de leefgebiedenbenadering. Nog niet alle pilots zijn afgerond, maar Theo Verstrael van de Vlinderstichting kan zeggen dat er nu al op een andere manier gedacht wordt dan voorheen. En dat is winst.

–beheerders, gemeenten, waterschappen, particuliere initiatiefnemers en het bedrijfsleven actief te betrekken bij de bescherming van soorten.

Eerst duurzaam

Verstrael: “We hebben inmiddels een paar mooie voorbeelden van de leefgebiedenbenadering. De provincie Flevoland heeft beleid gemaakt en maatregelen uitgevoerd om in een deel van de Noordoostpolder de populatie rugstreeppadden duurzaam in stand te houden. Een offensieve strategie. De provincie gaat er eerst voor zorgen dat de populatie goed op orde is. Als er dan ergens tijdens een bouwproject een rugstreeppad sneuvelt, is dat voor de populatie als zodanig niet zo erg: een duurzame populatie kan dat wel hebben. Een dergelijk voorbeeld is ook voor bouwers en projectontwikkelaars een aanlokkelijk perspectief. Dat merk je ook aan het feit dat zij zelfs in de Tweede Kamer pleiten voor de leefgebiedenbenadering.”

Locatiegebonden

Verstrael is betrokken geweest bij een aantal van dit soort pilots. “Bij de pilot laagveen zijn alle soortbeschermende organisaties bij elkaar gaan zitten en hebben besproken of zij concrete beheermaatregelen konden bedenken voor een laagveenmoeras waar zoveel mogelijk rode lijstsoorten van zouden profiteren. Positief dus voor de groene glazenmaker en het woudaapje, maar ook voor de otter en de groenknolorchis. Cruciaal voor

dit proces was dat al deze mensen er met een open mind instapten. En jawel, ze kwamen met een pakket maatregelen dat nog nooit op die manier was samengesteld. Heel locatiegebonden, heel specifiek, maar wel rekening houdend met alle soorten.

Het is overigens de bedoeling om de leefgebiedenbenadering niet te laten stoppen bij de grenzen van een natuurgebied. In de pilot heuvelland is juist gekeken naar wat alle andere partijen in de streek kunnen bijdragen aan de kwaliteit van de leefgebieden. Natuurbeheerders, gemeenten, waterschappen en allerlei andere maatschappelijke partijen proberen daar tot een lijst te komen van de do’s en de dont’s van dit soort gebiedsprocessen.

Geld

Het klinkt allemaal vrij logisch, alsof het vooral een kwestie is van mentaliteit, naar elkaar luisteren en slim organiseren. Verstrael: “Tot op zekere hoogte is dat een belangrijk element in de leefgebiedenbenadering. Daarnaast is wel gebleken dat er het nodige geld bij moet. Lang niet alle maatregelen kun je financieren uit Programma Beheer. Bovendien heb je in deze fase wat investeringsgeld nodig om partijen mee te krijgen. Dat je ze kunt laten zien dat er een meerwaarde is die zich soms, zoals in het geval van bouwers en projectontwikkelaars, later ook vertaalt in een economische meerwaarde. Naast uiteraard de ecologische meerwaarde.”

“De rigide toepassing van de Flora- en faunawet werkt in de praktijk niet echt goed. Er gaat zeker geen stimulans vanuit. Met de leefgebiedenbenadering proberen we maatschappelijke partijen zover te krijgen dat ze zich positief gaan inzetten voor natuur. En dan zal iedereen merken dat Nederland helemaal niet op slot zit.”

Dat zegt Theo Verstrael, directeur van de Vlinderstichting en voorzitter van het Platform Soortenbeschermende Organisaties. Hij heeft zich de afgelopen vier jaar actief beziggehouden met de leefgebiedenbenadering en is tot nu toe tevreden over de resultaten. De kern van de leefgebiedenbenadering is de overstap van de bescherming van individuele soorten van planten en dieren naar leefgebieden met groepen van soorten. Een gebiedsgerichte aanpak en integratie van soortenbeleid in ander beleid, instrumenten en maatregelen. Naast het rijk en provincies is het de bedoeling om natuurbeschermers en

Beroepen tegen Natura 2000-aanwijzing Voordelta afgewezen

Kwade Hoek Foto: Beeldbank VenW



De beroepen waren ingediend door particulieren, gemeenten, natuurorganisaties en belangenbehartigers uit de recreatie- en agrarische sector. De beroepen gingen over allerlei onderwerpen, waaronder de onderbouwing van de besluiten, de begrenzing van de gebieden, de instandhoudingsdoelstellingen, de relatie met het beheerplan, externe werking en schade. Bij het aanwijzingsbesluit Voordelta ging het ook over de relatie met Maasvlakte 2 en over de soorten waarvoor het gebied is aangewezen.

De RvS vindt dat het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) de selectie en begrenzing van

De Raad van State (RvS) heeft op 5 november 2008 uitspraak gedaan over de beroepen op de drie eerste definitieve aanwijzingsbesluiten voor Natura 2000-gebieden. Het gaat om Voornes Duin, Duinen Goeree & Kwade Hoek en Voordelta. De RvS heeft vrijwel alle beroepen afgewezen.

gebieden en soorten goed heeft gedaan. De beroepen op de aanwijzingsbesluiten voor Voornes Duin en Duinen Goeree & Kwade Hoek zijn volledig verworpen. De beroepen op het aanwijzingsbesluit voor Voordelta zijn ook grotendeels verworpen. Op twee kleine onderdelen heeft de RvS het aanwijzingsbesluit voor Voordelta

één van de vogelsoorten waarvoor het gebied van betekenis is. Volgens de RvS is dit niet terecht. Daarom geldt de kleine mantelmeeuw nu nog steeds als soort waarvoor de Voordelta van betekenis is. Als LNV dat ongewenst vindt moet zij een nieuw gemotiveerd besluit nemen.

LNV kan verder met de aanwijzing van andere Natura 2000-gebieden

vernietigd. Het eerste onderdeel betreft een onjuistheid op de kaart. Deze fout had LNV al erkend. Het tweede onderdeel gaat om het verval van de kleine mantelmeeuw als

Nu de systematiek voor de selectie van gebieden en soorten in stand is gebleven, kan LNV verder met de aanwijzing van andere Natura 2000-gebieden.



Landgoedeigenaren staan soms voor pittige opgaven. Hoe bescherm je de waardevolle natuur op een landgoed, zonder de economische dragers geweld aan te doen? Er is uit te komen, zo weet rentmeester Frits Koster op basis van zijn ervaringen op landgoed Den Treek-Henschoten in Leusden.

Met een omvang van circa 2000 hectare bos en heide, maar ook landbouwgrond, is Den Treek het grootste particuliere landgoed van de provincie Utrecht. Het ligt op de overgang van de Utrechtse Heuvelrug naar de Gelderse Vallei en wordt bestuurd door Den Treek-Henschoten BV waarin de onroerende zaken van de familie De Beaufort zijn ondergebracht.

Het bestuur van Den Treek-Henschoten BV heeft de heer Frits Koster aangesteld om als rentmeester het terrein te beheren. Formeel is de heer Koster in dienst van rentmeesterskantoor 't Schoutenhuis BV te Woudenberg.

Wat zijn economische dragers?

“Alle activiteiten op het landgoed die geld binnenbrengen. Want dat heb je wel nodig voor het onderhoud. Zo is er op een gedeelte van het terrein een golfbaan, er zijn horecavoorzieningen, onder meer bij de Piramide van Austerlitz, en de BV heeft een aantal landerijen verpacht aan agrariërs.”

Afgelopen jaren is met de inwerkingtreding van de Flora- en faunawet en de Natuurbeschermingswet 1998 (inclusief Natura 2000) één en ander veranderd. Hoe heeft u deze wijzigingen ervaren?

“Hetzelfde als bij veel ander overheidsbeleid, namelijk dat het vaak moeilijk is om de implicaties op de lange termijn te overzien en in te passen én dat beleid soms veranderlijk kan zijn. Dat maakt mensen voorzichtig.”

Heeft u een voorbeeld?

“We hebben uitstekende contacten met de provincie Utrecht, maar een paar jaar geleden werd dat doorkruist door de Wet ammoniak en veehouderij (WAV) van het Rijk. Boeren mochten binnen 250 meter afstand van verzuringgevoelige natuur, zoals de bossen op Den Treek, niet meer dan 110 stuks melkvee houden. Dat zou een vitale toekomst voor een achttal boerderijen aan de Gelderse Valleikant van het landgoed onmogelijk maken. Eén boer voelde zich zelfs afgestraft voor het feit dat hij jaren eerder had meegewerkt om een deel van zijn land om te zetten in landschappelijke beplantingen.”

Hoe is dat opgelost?

“Dat was te danken aan twee omstandigheden. De eerste was dat we zijn blijven praten met de provincie en met toenmalig staatssecretaris Van Geel, die zich op uitnodiging persoonlijk op de hoogte kwam stellen van de situatie. Hij deed daarbij de uitspraak wel mogelijkheden te zien. De tweede omstandigheid was dat drie agrariërs wilden stoppen. Zodoende kwam er grond beschikbaar om de andere bedrijven te laten groeien. Op sommige van die gronden is overigens natuurontwikkeling voorzien. Het bezoek van de staatssecretaris leidde uiteindelijk tot het ophogen van de bedrijfsgrootte voor grondgebonden melkveehouderij naar ruim 200 stuks melkvee.”

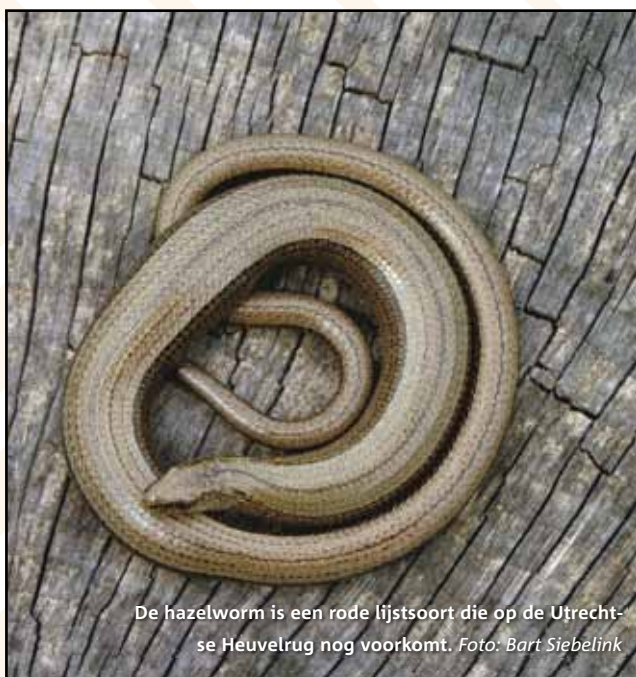
Landgoederen: natuurbescherming én economie

Frits Koster, rentmeester van landgoed Den
Treek-Henschoten Foto: Bart Siebelink

Wat doen jullie aan natuurbescherming?

“Naast het beheer van het bos en de heide op het landgoed, werken we actief aan ecologische verbindingen waardoor planten- en diersoorten gemakkelijker toegang hebben tot de andere gebieden op zowel de Heuvelrug als de Gelderse Vallei. Zo loopt er door ons terrein een ondergrondse hoofdgasleiding. Daar is het maaiveld ingericht als een open ‘straat’ van heide. Die fungeert als migratieroute voor reptielen zoals de zandhagedis. En momenteel is er over de provinciale weg een ecoduct in aanleg dat het landgoed verbindt met de Leusderheide.”

"Alle activiteiten op het landgoed die geld binnenbrengen zijn nodig voor het onderhoud"



De hazelworm is een rode lijstsoort die op de Utrechtse Heuvelrug nog voorkomt. Foto: Bart Siebelink

Utrechtse Heuvelrug

De Utrechtse Heuvelrug is na de Veluwe het grootste aaneengesloten bosgebied van Nederland. Het loopt van de Grebbeberg aan de Neder-Rijn tot aan het Gooimeer bij Huizen.

De heuvels verzezen tijdens de voorlaatste ijstijd met als hoogste punt de 68 meter hoge Amerongse Berg. De Utrechtse Heuvelrug is een aantrekkelijk gebied met gemengde bossen, heidevelden en nog enkele stuifzanden. De uitgestrekte bossen bieden goede mogelijkheden voor wandelen, fietsen en paardrijden. Op de heideterreinen met vennetjes en stuifzanden kunnen bezoekers rondzwerven en ook de tuinen en parken van de landgoederen zijn een bezoek meer dan waard. Eigenaren in dit gebied zijn Staatsbosbeheer, Het Utrechts Landschap, Natuurmonumenten, gemeenten en particulieren. Het gehele parkgebied is 6000 hectare groot. In 2003 kreeg het de status van Nationaal Park.

Brede steun beschermde gebieden op zee

Veel mensen denken bij natuurgebieden aan bossen, heide, graslanden, vennen en duinen. Dat er ook grote natuurgebieden bestaan op zee is veel minder bekend. Het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) heeft vier zeegebieden op het oog, die de komende jaren worden aangewezen als Natura 2000-gebied. Een aantal fracties van de Tweede Kamer stuurde op 2 oktober tijdens een Algemeen Overleg aan op een snelle realisatie daarvan. Het Wereld Natuur Fonds en Stichting De Noordzee vinden deze politieke steun een grote doorbraak. Maar we zijn er nog niet, zo waarschuwen ze tegelijkertijd.

Witsnuitdolfijnen
Foto: Stichting De Noordzee

De Natuurbalans 2008 van het Planbureau voor de Leefomgeving was er dit jaar heel duidelijk over: het gaat niet goed met de Noordzee. De Noordzee is volgens de Natuurbalans de afgelopen jaren weliswaar schoner geworden, maar nog niet genoeg om te voldoen aan de eisen van de Kaderrichtlijn Water. De biodiversiteit van oceanen en zeeën gaat wereldwijd achteruit als gevolg van overbevissing, vervuiling en klimaatverandering. Ook de kwaliteit van de Noordzee is nog niet verbeterd. De druk van visserij op de natuurkwaliteit in de Noordzee is groot en heeft geleid tot een afname van visbestanden. Bovendien is de leeftijdsopbouw van de visbestanden zeer eenzijdig geworden. Er komen vooral jonge vissen voor omdat oudere soortgenoten worden weggevangen. Het visserijbeleid heeft weliswaar bijgedragen aan de vermindering van overbevissing, maar het heeft de meeste vissoorten niet uit de gevarenzone kunnen houden.

Netwerk van beschermde gebieden

De matige kwaliteit van de Noordzee kwam overigens niet als een grote verrassing. Eerder dit jaar heeft de vaste commissie voor Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit al gesproken over het onderzoeksrapport 'The Dutch Case, a Network of Marine Protected Areas' van het Wereld Natuur Fonds. Mede op basis daarvan schreef minister Verburg vlak voor de zomer dat het inderdaad noodzakelijk is om een netwerk van beschermde gebieden te hebben om daarmee de ecologische waarde van de Noordzee op peil te houden. Ze heeft daarom eind 2008 vier gebieden bij de Europese Commissie als Natura 2000-gebied aangemeld: Noordzeekustzone ten noorden van Bergen, Vlakke van de Raan (Westerscheldemonding), Doggersbank en Klaverbank. Deze vier gebieden zullen vervolgens door de Europese Commissie op de communautaire lijst worden geplaatst. De procedure van aanmelding van de zeegebieden bij de Europese

Commissie (EC) zal in de loop van 2009 zijn beslag krijgen, zodat LNV uiterlijk in 2010 over kan gaan tot de definitieve aanwijzing. Het Friese Front en de Noordzeekustzone tussen Petten en Bergen zijn al Vogelrichtlijngebieden en hoeven daarom niet meer apart bij de EC te worden aangemeld. Ze zullen tegelijkertijd met de vier genoemde zeegebieden worden aangewezen als Natura 2000-gebied.

Lange weg

Stichting De Noordzee en het Wereld Natuur Fonds zijn blij met deze stappen van LNV. Maar, zo waarschuwt Sytske van den Akker van de Stichting De Noordzee, het is nog niet voldoende. "Ten eerste duurt het natuurlijk nog erg lang voordat de gebieden formeel beschermd worden. De vraag is wat er in de tussentijd gebeurt. Het ministerie van LNV neigt meer naar het standpunt dat bestaand gebruik geen probleem is voor de huidige natuurwaarden. Wij denken juist dat er veel meer natuurwaarden te realiseren zijn als bepaald

gebruik gestopt zou worden. Wij zouden dus ook graag meteen aan de slag willen met een strengere beheer. Het gebied hoeft helemaal niet op slot, dat is nergens voor nodig, maar sommige vormen van visserij of ander gebruik zijn nu eenmaal niet wenselijk in dit soort kwetsbare natuurgebieden. De procedure om uiteindelijk tot bescherming te komen is een heel langdurige, maar wij denken dat je niet hoeft te wachten met de bescherming. Je kan zeker al beginnen met het opstellen van het beheerplan. Het zal nog een hele klus worden om dat beheerplan te schrijven, omdat er ook nog het nodige onderzoek zal moeten gebeuren.”

Meer gebieden

Daarnaast vinden het Wereld Natuur Fonds en Stichting De Noordzee dat er op basis van ecologische criteria eigenlijk nog meer zeegebieden aangewezen zouden moeten worden. Uit onderzoek van het Institute for Marine Resources & Ecosystem Studies (IMARES) zou blijken dat eigenlijk de hele Noordzeekustzone in aanmerking zou komen als Natura 2000-gebied en dat ook andere gebieden zich mogelijk kwalificeren: de Bruine Bank, Gasfonteinen, Zeeuwse Banken en Borkumse Stenen. Daarnaast hebben onderzoekers in 2007 een gebiedje gevonden dat relatief ongestoord is en waar de zeldzame noordkromp voorkomt. Als ook deze gebieden allemaal onder de Natuurbeschermingswet zouden vallen, pas dan maken we een stap richting een netwerk van beschermde gebieden, zo vinden het Wereld Natuur Fonds en Stichting De Noordzee.

Sytske van den Akker: “Hoever Nederland gaat in het aanwijzen van Natura 2000-gebieden op zee en wat vervolgens de instandhoudingsdoelen worden, staat dus nog voor veel gebieden ter discussie. Wij zullen proberen om LNV er van te overtuigen dat het nodig is om die gebieden aan te wijzen en dat dat niet betekent dat vervolgens de hele Noordzee compleet op slot moet.”

Ruimtelijke afweging

Minister Verburg van LNV wil vooralsnog niet verder gaan met het aanwijzen van gebieden. Zij schrijft in een

reactie op de oproep van het Wereld Natuur Fonds en Stichting De Noordzee dat ze ‘in het licht van het belang tot het maken van een brede ruimtelijke afweging tussen gebruiksfuncties en ecologische waarden van de Noordzee,

en andere mogelijke innovatieve projecten op zee zal, met inachtneming van de in het geding zijnde ecologische waarden, worden uitgewerkt in het Ruimtelijk Perspectief Noordzee, dat eind dit jaar wordt uitgebracht.

“De procedure om uiteindelijk tot bescherming te komen is een heel langdurige, maar wij denken dat je niet hoeft te wachten met de bescherming”

in dit stadium niet wil vooruitlopen op de mogelijkheid op termijn andere natuurgebieden aan te wijzen dan reeds voorgenomen’. Zij schrijft verder: ‘De focus op de ruimtelijke afweging tussen visserij, zandwinning, scheepvaart, mijnbouw, windturbineparken

De beleidsmatige verankering van het Ruimtelijk Perspectief Noordzee krijgt zijn beslag in de structuurvisie van het Nationaal Waterplan, die de Nota Ruimte met betrekking tot het Noordzeebeleid zal herzien.’



Groot draagvlak nieuw Nationaal Park



Nationaal Park Weerribben-Wieden
Foto: Ronald Messemaker

Het Nationaal Park De Weerribben is per 1 januari 2009 formeel uitgebreid met het grotere natuurgebied De Wieden tot Nationaal Park Weerribben – Wieden. Dat betekent een verdrievoudiging van de oppervlakte van het Nationaal Park en een versterking van de natuurkwaliteit. Door uitgebreid overleg en samenwerking tussen alle betrokken partijen is er veel draagvlak voor het nieuwe Nationaal Park ontstaan.

Hans Schiphorst, secretaris van het Nationaal Park Weerribben – Wieden in oprichting, vertelt dat al in 1998 het idee ontstond om De Weerribben en De Wieden samen te voegen. Begin 2000 begon het overlegorgaan Nationaal Park De Weerribben met onderzoek onder betrokkenen naar het draagvlak voor een uitbreiding. Lange tijd was er echter geen passende verruiming van budget, totdat de minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit in 2005 daarvoor groen licht gaf.

“In 2006 is er een hele serie informatieavonden georganiseerd met alle betrokkenen. Over de meerwaarde van een uitbreiding, maar ook over de gevolgen voor betrokkenen”, zegt Schiphorst. Op 17 januari 2007 kreeg de fusie van de beide gebieden de status van Nationaal Park in oprichting. In maart en april 2008 is opnieuw door het overlegorgaan van het Nationaal Park in oprichting overleg gevoerd met terreineigenaren, rietsnijders, onderne-

mers en bewoners die vertegenwoordigd zijn in verenigingen van plaatselijk belang. “Er is inmiddels groot draagvlak voor vergroting van het Nationaal Park”, zegt Schiphorst. In september dit jaar stemde de minister in met een formele uitbreiding per 1 januari 2009.

Verwarring

Kortom: er is veel gesproken tussen partijen om het draagvlak zorgvuldig op te bouwen. “Daarbij kwam nogal eens aan het licht dat bij betrokkenen verwarring bestaat over verschillende vormen van natuurwetgeving”, vertelt Schiphorst. “Als er bezwaren waren bij mensen, dan bleken die niet te maken te hebben met de fusie tot één park, maar met de aanwijzing van de Weerribben en de Wieden als Natura 2000-gebied. Een voorbeeld zijn de rietsnijders die tot april riet willen snijden. Zij waren bang dat ze als gevolg van de uitbreiding eerder zouden moeten stoppen met het snijden van riet, omdat dat beter zou kunnen zijn voor de vogels. Maar dat

is niet aan de orde bij de uitbreiding, hooguit bij de aanwijzing als Natura 2000-gebied. Voor buitenstaanders bleek dat een onontwarbare kluwen”, zegt Schiphorst. “Elke informatieavond begonnen we met het uit elkaar halen van de plannen voor het Nationaal Park en de aanwijzing als Natura 2000-gebied. De verwarring heeft lang geduurd, maar nu is iedereen het eens over de voordelen van de uitbreiding.”

Bewoners

Bijzonder aan het proces is ook dat het Nationaal Park Weerribben-Wieden een van de weinige parken wordt waarin dorpen binnen de grenzen van het park liggen. “De bewoners voelen zich zo zeer betrokken bij het park dat ze unaniem waren in hun wens om binnen de grenzen van het park te komen wonen”, zegt Schiphorst. De bewoners worden ook betrokken bij het opstellen van het beheer- en ontwikkelplan van het nieuwe Nationaal Park.

Internet betrekt burger bij landschap

Veel mensen missen het landschap uit hun jeugd, maar dat wil niet zeggen dat ze vinden dat er niets mag veranderen. Grootschalige nieuwbouwprojecten zijn veel mensen een doorn in het oog, maar kleinschalige nieuwbouw is goed in te passen in het landschap. Dat zijn enkele conclusies die getrokken kunnen worden uit de internetdiscussie over landschap die de ministeries van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM) en Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) samen met de maatschappelijke partijen van het Landschapsmanifest afgelopen zomer hebben gehouden. Ruim duizend mensen deden hieraan mee.

Vanaf het voorjaar van 2009 willen LNV, VROM, het Landschapsmanifest en de provincies het landschap actiever onder de aandacht van alle Nederlanders brengen. Hierbij wordt gebruik gemaakt van de uitkomsten van dit internetforum. Ook zijn de resultaten reeds gebruikt als input voor de onlangs verschenen Agenda Landschap. "Eén van de peilers van de Agenda Landschap is meedoen", zegt Koos Straver, die vanuit de directie Platteland van LNV betrokken is bij de Agenda Landschap en de internetdiscussie. "Er wordt een actieve rol van burgers en bedrijven verwacht als het om bescherming en onderhoud van

het niet onoverkomelijk vinden als er gebouwd moet worden in unieke landschappen. Wel vinden ze het belangrijk dat er een zorgvuldige afweging aan vooraf gaat. Ook vinden de deelnemers het goed om gebieden aan te wijzen die behouden moeten blijven, zoals de Nationale Landschappen. Grootschalige nieuwbouwprojecten zijn veel deelnemers aan de discussie een doorn in het oog. Kleinschalige nieuwbouw, gebruik van natuurlijke materialen en streekgebonden elementen en veel groen rondom de nieuwe woningen zorgen voor een goede inpassing in het landschap.

Wanneer het landschap commercieel geëxploiteerd wordt, dan moet de exploitant daarvoor betalen, is de heersende mening in de discussie.

Nuttig

Het viel Straver op hoe serieus en inhoudelijk de inbreng was. "Er is heel opbouwend en constructief gediscussieerd. Dit waren echt heel zinvolle discussies, waar ook bruikbare suggesties zijn gedaan." Straver beseft dat de inbreng in het forum niet representatief is voor de mening van de gemiddelde Nederlander. "Maar het geeft wel beter zicht op wat een grote groep geïnteresseerde burgers aanspreekt. Ook kunnen we de reacties verwerken in beleidsstukken. Ik heb collega's horen opperen om jaarlijks zo'n peiling via internet te doen, om de mening over het beleid te peilen. Maar ik denk dat je dit instrument selectief moet inzetten, alleen als je duidelijk kunt aangeven wat je met de resultaten doet en de deelnemers daar ook echt iets van merken. Dan kan een internetdiscussie best nuttig zijn."

Meer weten?

Het volledige rapport van de internetdiscussie en de Agenda Landschap vindt u op de website van het ministerie van LNV: www.minlnv.nl/landschap.

"Eén van de peilers van de Agenda Landschap is meedoen"

het landschap gaat. Het is dan ook niet de bedoeling dat wij als overheid zeggen: 'dit landschap is mooi, dit is goed voor u'. Nee, het moet bij de mensen zelf tussen de oren zitten. Om dat voor elkaar te krijgen, moet je weten wat de mensen bezig houdt, welke toon we straks moeten aanslaan om de mensen enthousiast te maken."

Zorgvuldige afweging

Uit de discussie blijkt dat veel mensen

Ook over verantwoordelijkheden is gediscussieerd. Het behoud en beheer van het landschap is een gezamenlijke taak van de overheid, particuliere organisaties en individuele burgers, vinden de deelnemers. De overheid moet kaders stellen voor hoe we met het landschap om moeten gaan. De meeste deelnemers vinden het logisch dat de overheid een deel van de belastinginkomsten aan beheer en behoud van het landschap besteedt.

Eerste release: Nationale Databank Flora en Fauna

Een soort Google voor de Nederlandse flora en fauna. Zo moet de Nationale Databank Flora en Fauna (NDFF) van de Gegevensautoriteit Natuur ongeveer gaan functioneren. Komend voorjaar zal de eerste versie op de markt komen.

‘De markt’, dat zijn alle organisaties die in het buitengebied actief zijn en hierbij te maken hebben met natuurwetgeving. Naast natuur-beherende organisaties, zoals Natuurmonumenten, Staatsbosbeheer en de Provinciale Landschappen, richt de Gegevensautoriteit Natuur (GAN) zich ook op Rijkswaterstaat, Prorail, waterschappen, projectontwikkelaars, Defensie, provincies en gemeenten. Het doel is om ruimtelijke procedures te verkorten door al in een vroeg stadium via de databank zicht te hebben op de beschermde soorten die bij een plan in het geding zijn.

Landsdekkend

Aangezien het systeem zo gedetailleerd en landsdekkend mogelijk moet zijn, is de behoefte van de GAN aan verspreidingsgegevens groot. Op dit moment omvat de NDFF zo’n 38 miljoen data over de verspreiding van planten- en diersoorten in Nederland. De gegevens zijn grotendeels afkomstig van de Particuliere Gegevensbeherende Organisaties (PGO’s) zoals Sovon, Floron en de Vlinderstichting. Er lopen gesprekken met de Stichting VeldOnderzoek Flora en Fauna (VOFF), waarin alle PGO’s zijn vertegenwoordigd. En ook met de initiatiefnemers van de digitale meldcentra Waarneming.nl en Telmee.nl lopen gesprekken over de aanvoer van data. Met Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten en het Natuurhistorisch Genootschap Limburg zijn al pilots gaande, waarbij het aanleveren van versprei-

dingsgegevens centraal staat.

Ecologische adviesbureaus

Gaan de ecologische adviesbureaus volgen? “We hopen van wel”, antwoordt IT-deskundige Henk Borgeld van de GAN desgevraagd. Hij kent de gevoeligheid op dit punt, omdat verspreidingsgegevens voor ecologische adviesbureaus een marktwaarde vertegenwoordigen. “Toch valt er uiteindelijk ook voor de adviesbureaus veel te winnen, want ze krijgen straks via de databank toegang tot een veel groter reservoir aan gegevens dan ze zelf ooit zouden kunnen verzamelen. De toegevoegde waarde van de bureaus blijft toch wel overeind, want die ligt niet primair in het aanleveren van de verspreidingsgegevens, maar in de juiste selectie en interpretatie daarvan.”

Hoe betrouwbaar zijn alle waarnemingen in de databank? Borgeld: “Een commissie van deskundigen buigt zich nu over een geschikte procedure voor een algemene validatie van de waarnemingen. In bijzondere gevallen zal alsnog een onafhankelijk expert worden ingeschakeld.”

Redelijk tarief

De databank zit zo in elkaar dat de gegevens op elk type land- of gebiedskaart kunnen worden weergegeven, zelfs op een luchtfoto is het mogelijk. “Dat is belangrijk omdat verschillende organisaties met verschillende soorten kaarten werken. Met name in de pilot Stadsgewest Haaglanden hebben we de gelegenheid gehad om in samen-

werking met de klant de gebruiks- en uitvoerkant van het systeem zodanig te ontwikkelen dat de klant er optimaal mee uit de voeten kan”, licht relatie-manager Marcel Bom van de GAN toe.

De opslag van de data wordt ontwikkeld in nauwe samenwerking met het Instituut voor Biodiversiteit en Ecosysteem Dynamica van de Universiteit van Amsterdam. Gezien het onafhankelijke karakter van de GAN zal de databank, nadat deze is opgezet met geld van het ministerie, zichzelf in de markt moeten bewijzen. “Winst hoeft er niet te worden gemaakt, maar de exploitatie zal kostendekkend moeten zijn. Er zal dus een redelijk abonnementstarief gaan gelden”, aldus Borgeld.



Kleine Zonnedauw Foto: Staatsbosbeheer

Samenwerking Natura 2000-gebied Fochteloërveen

Samen met boeren en recreatieondernemers werkt Natuurmonumenten aan het vergroten van het Fochteloërveen, een Natura 2000-gebied in het Drents-Friese grensgebied. Niet door grond aan te kopen, maar door samenwerking te zoeken met de burens en vervolgens te gaan zoeken naar constructies die ook voor de burens winst opleveren.

Het zijn de inmiddels wel bekende geluiden: Natura 2000 zou particuliere grondeigenaren en recreatieondernemers in de problemen brengen. Ze zouden niet kunnen uitbreiden en bestaand gebruik zou in de knel komen. De situatie in het Fochteloërveen, voor een groot deel in beheer bij Natuurmonumenten, laat zien dat het in de praktijk ook anders kan. Natuurmonumenten gaat het natuurgebied aan de oostkant uitbreiden en daarbij brengen zowel de Stichting Het Marius Tonckenfonds als camping De Schuilhoeve grond in. Beide blijven eigenaar van hun grond, die binnen de begrenzing van de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) ligt.

Het Fochteloërveen is een hoogveen-gebied op de grens van Drenthe en Friesland. Het hoogveen is ontstaan onder invloed van regenwater en bestaat voornamelijk uit veenmos-veen. Het gebied is erg waterrijk en daardoor is het een goed broedgebied voor vogels. Er komen dan ook veel bijzondere vogelsoorten voor, waaronder de zeldzame kraanvogel. Er komen ook drie slangensoorten voor: de adder, de ringslang en de gladde slang.

Beter voor de camping

Om het als natuurgebied duurzaam in stand te kunnen houden en uiteindelijk weer echt actief hoogveen te krijgen, zijn maatregelen nodig om de hydrologie te verbeteren. Natuurmonumenten wilde het natuurgebied zo inrichten dat het bijdraagt aan een goede water-

huishouding van het Fochteloërveen. Hydrologische maatregelen blijven meestal niet beperkt tot het natuurgebied zelf. Natuurmonumenten klopte daarom met succes aan bij de burens. Waarom gingen die daar op in? Roelof Schuiling van Natuurmonumenten: "Belangrijk is dat we deze twee partners in een vroeg stadium hebben benaderd. Vervolgens zijn we met z'n drieën ook verder gaan kijken dan alleen het natuurbelang. De Stichting beheert meer stukken natuurgebied en heeft voldoende expertise om dat te doen. Zij ziet dat de mogelijkheden om het gebied in agrarische gebruik te houden beperkt worden door de ligging binnen de EHS. Daarnaast is het haar doelstelling om de eigendommen bij elkaar te houden als één geheel. Door nu in te zetten op particulier natuurbeheer hoeft de Stichting niet te verkopen en gaan we samen het beheer vormgeven. Iets dergelijks geldt ook voor de camping. Door een deel van zijn grond nu bij het natuurgebied te trekken, ontstaan er voor de camping mogelijkheden om zich te profileren als natuurvriendelijke camping, die

bovendien hierdoor een flinke kwaliteitsverbetering ondergaat." Dankzij deze uitbreiding kan het 3.000 hectare grote Fochteloërveen op termijn weer met het Peizerdiep worden verbonden. Die verbinding was door de ontginningen verbroken. Ook het leefgebied van bijzondere dieren en planten wordt vergroot. Veenmos en veenpluis kunnen weer groeien en bloeien en bieden zo een goed thuis voor de moeras-sprinkhaan en het veenhooibeestje.

Geld speelt een rol

Schuiling waarschuwt: "We moeten nu nog wel het geld bij elkaar zien te krijgen. De inrichting van dit stuk EHS is een groot en complex project en financiering komt uit potten voor verdrogingsbestrijding, de Subsidieregeling natuurbeheer 2000 en het Investeringsbudget Landelijk Gebied (ILG). Natuurmonumenten en beide particulieren zijn bereid 5% zelf te financieren. Provincie en rijk stellen een bijdrage van 65% beschikbaar. Voor aanvullende financiering gaan we aankloppen bij de Europese Unie."



Fochteloërveen Foto: Natuurmonumenten

Nieuw op de website:

- Agenda Landschap:
www.minlnv.nl > platteland > landschap > Agenda Landschap
- Nieuwe aanwijzingsbesluiten Natura 2000-gebieden:
www.minlnv.nl/natura2000 > aanwijzing Natura 2000-gebieden

Doen&Laten, magazine over natuurbeleid in de praktijk, is een uitgave van het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit.

Aanmelden voor een gratis abonnement op het magazine Doen&Laten kan door een e-mail met adresgegevens te sturen naar doenlaten@minlnv.nl. Voor de e-mailnieuwsbrief kunt u zich aanmelden via www.minlnv.nl/abonneren.

Contact: Ministerie van LNV, Directie Natuur, Postbus 20401, 2500 EK Den Haag, T (070) 378 6868, www.minlnv.nl/natuurwetgeving

Redactie: Gerrit van Ommering, Marie-Thérèse Lammers, Jolijn le Rutte, Bregje Tettelaar, Jeroen Ostendorf (allen LNV) en Koen Moons (de Lynx)

Teksten: Geert van Duinhoven, Marjel Neefjes, Koen Moons, Bart Siebelink, Bregje Tettelaar en Joris Tielens

Fotografie: Rita van Biesbergen, Beeldbank VenW, de Lynx, Ronald Messemaker, Natuurmonumenten, Ron Offermans, Stichting De Noordzee, Bart Siebelink, Staatsbosbeheer en Niels de Zwarte/Mark Grutters bSR

Cartoon: Frank van Polanen Petel

Productie: Communicatiebureau de Lynx

Inhoudelijk advies: Tauw

Vormgeving: Tremani

Drukwerk: Nivo

Editie: 4^e jaargang, nummer 1, februari 2009

ISSN-nummer: ISSN 1875-9882



landbouw, natuur en
voedselkwaliteit